

מבוא

הספר שלפנינו עוסק בהגות אסלאמית המבקשת להתאים את ההלכה המוסלמית – השריעה – למציאות המדינית של יחסים בינלאומיים מודרניים. בפרט דן הספר בעמדת הוגים ומדעני-משפט מוסלמים כלפי הסכמי-שלום עם ישראל. עמדה זו עולה ומתבררת מדיון בפסקי-הלכה אסלאמיים (פתוות) ומעיון בספרי-הגות המאירים את קו המחלוקת האידיאולוגית-דתית בחברה המוסלמית בת-זמננו. הדיון במקורות אלה ובתחום היחסים עם העולם הלא-מוסלמי, מאפשר התבוננות מעמיקה במספר תופעות המאפיינות את העולם המוסלמי כיום: פיתוחה של השריעה והתאמתה לנסיבות הפוליטיות המשתנות; מקומה של ההלכה המוסלמית בכלל ושל פתוא בענייני השעה בפרט; המחלוקת בין שני זרמי-מחשבה מרכזיים – האחד רדיקלי והאחר פרגמטי ובמנגנוני הפרשנות המשמשים כל אחד מהם; התמודדות העולם המוסלמי עם המתח בין המסורת לבין המודרנה; הקשר שבין פסיקת-הלכה ופרשנות הלכתית לבין אתגרים אידיאולוגיים, מדיניים וצבאיים; תפקידה של פתוא כמכשיר לתעמולה ולחינוך ציבורי בעידן תקשורת ההמונים; הפער בין יחסם של מופתים הקשורים עם השלטון לבין יחסם של מופתים עצמאים או מופתים הנמנים עם האופוזיציה, לעמדות המשטר בארצם.

עיון בפתוות הפוליטיות פותח בפנינו צוהר לתפיסה המשתנה של היחסים בין העולם המוסלמי לעולם שאינו מוסלמי, מדוקטרינת הג'האד הקלאסית ועד לפרקטיקה פרגמטית העוסקת בהתאמת הפרשנות ההלכתית של השריעה למודל מודרני של יחסים בינלאומיים. בנוסף, הקורא ימצא בחיבור זה דיון במחלוקת בין המזרחנים הישראלים (בשיח הציבורי פונו ההיסטוריונים של המזרח התיכון "מזרחנים" במונח של מומחים לענייני המזרח התיכון) על הדרך שבה יש לפרש פסקי-הלכה התומכים בשלום עם ישראל בהסתמכם על תקדים הַדִּיבְיָה (עליו יפורט בהמשך). יוכוח זה הוא במידה מסוימת אספקלריה של הוויכוח בתוך העולם המוסלמי ואף הוא מונע כנראה על-ידי העמדות האידיאולוגיות של המפרשים (גם כותב שורות אלו אינו בטוח שהצליח בחירתו לאובייקטיביות מדעית, וישפטו הקוראים).

נושא מחקרנו עולה תדיר בשיח הפוליטי באזורנו. ישראל נמצאת בתקופה זו, בעת ובעונה אחת בעימות אסימטרי עם שתי תנועות אסלאמיות רדיקליות – חמאס וְחֻזְבַּאלֵלָה – שההלכה המוסלמית תופסת מקום חשוב בהגותן, בפעולותיהן ובשיח המדיני שלהן. שיח דתי אסלאמי זה, ממלא מקום גם בדיון הציבורי בעולם הערבי בכללותו. השיח המדיני והציבורי בחברה הפלסטינית הקרובה אלינו ובציבור הערבי והמוסלמי הרחב יותר, רווי במונחים אסלאמיים הקשורים לאופן ההתנהלות של העולם המוסלמי אל מול הזירה האזורית והבינלאומית. מצד אחד נעה עמדתם של הגורמים הרדיקליים המתעמתים עם ישראל, בין ג'האד והתנגדות לבין הפוגה במלחמה (הַדְּנָה, תְּהִדְיָאָה). מצד שני תומכים ממסדים פוליטיים ערביים בחתירה לשלום-קבע עם ישראל בתנאים מסוימים. כך למשל, ב-28 במארס 2002 קיבלה פסגת שרי החוץ הערבים שהתכנסה

בביירות כמושב ה-14 של הליגה הערבית, את "יוזמת השלום הערבית" שנודעה בגלגולה הקודם בשם "יוזמת השלום הסעודית".¹ יוזמה זו כוללת הצעה לכינון יחסים נורמאליים בין מדינות-ערב לבין ישראל ונכונות להכרזה על סיום הסכסוך הערבי-ישראלי בתמורה לנסיגה ישראלית לגבולות ה-4 ביוני 1967, הקמת מדינה פלסטינית שבירתה מזרח-ירושלים ופתרון צודק ומוסכם לסוגיית הפליטים הפלסטינים, על-פי החלטת האו"ם 194. אישור ההחלטות על-ידי הליגה הערבית, העניק לישראל לגיטימציה כלל-ערבית להתקיים בביטחון בגבולות 1967, תוך כינון יחסים נורמאליים עם מדינות-ערב – מצב שישראל ייחלה לו לפני 1967 – והכרה בכך שפתרון בעיית הפליטים צריך להיות מוסכם עם ישראל, וכי הסכם השלום שיחתם לפי עקרונות אלה, יביא לסיום הסכסוך.

במארס 2007 אָשררה פְּסגת הליגה הערבית שהתקיימה בריאד שבערב הסעודית, את יוזמת השלום הערבית. בהודעת הסיכום נאמר בין השאר כי מדינות-ערב "מדיגישות שהן בוחרות בשלום כבחירה אסטרטגית".² בחירה זו סותרת לכאורה את כללי ההלכה המוסלמית, הקובעים שהאסלאם חייב לפעול בהתמדה, באמצעות ג'יהאד, להרחבת שליטתו של האסלאם בעולם, וכי הפסקת הלחימה מותרת רק לתקופות-זמן קצרות כדי לאגור כוח, ולאחריהן יש לחדש את המלחמה.

כיצד, אפוא, ניתן להסביר את העובדה שמדינות מוסלמיות, שבחלקן ההלכה המוסלמית – השריעה – היא מקור-חיקה ראשי, מוכנות לחרוג מכלל אסלאמי זה, ולחתום על הסכם לשלום-קבע עם ישראל – הסכם שיש בו הכרה במדינה יהודית המחזיקה בחבל-ארץ שנחשב בעיניהן בעבר טריטוריה מוסלמית (דאר אל-אסלאם)? כיצד מתמודדים עם סוגיה זו חכמי ההלכה המוסלמים המבקשים לתמוך במהלכים הפוליטיים של ממשלותיהם? ומהם האתגרים שמציבים אנשי-הלכה מן האופוזיציה האסלאמית בפני השלטונות במדינות הערביות השונות?

בחיבור זה מובאים פְּסקי-הלכה שניתנו מטעם של חכמי-הלכה ופוסקים – מופתים ממסדיים ובלתי-ממסדיים – המפרשים את עמדת ההלכה המוסלמית – השריעה – בנושאי מלחמה ושלום, לגבי אפשרות אקטואלית או עתידית של הסכם-שלום בין מדינות מוסלמיות לבין ישראל. בפרקי הספר השונים ינתחו פְּסקי-הלכה המציגים עמדות השוללות או תומכות בשלום עם ישראל ונימוקיהם ההלכתיים בצידם.

דומני שזוהי הפעם הראשונה בה תורגמו לעברית פתוות התומכות בהסכמי-שלום עם ישראל. בדרך-כלל נחשף הציבור בישראל לאידיאולוגיות ולשיח של גורמי האסלאם הרדיקלי, השוללים שלום-קבע עם ישראל. בחיבור זה מוצגת גם הפרשנות האסלאמית הפרגמטית המותאמת לנסיבות הזמן ולסביבה המודרנית של יחסים בינלאומיים. העמדה הפרגמטית מוצאת תימוכין בשריעה לגישה שהמצב הטבעי בין האסלאם לבין העולם הלא-מוסלמי הוא מצב של שלום, כולל שלום-קבע עם מדינת-ישראל וכולל יחסים דיפלומטיים עמה.

לדעתי, המסמך הפרשני החשוב ביותר בנושא זה, הוא פסק ההלכה (פתווא) של מְפָתִי מצרים – ג'אד אל-חַק עלי ג'אד אל-חַק – אשר נתן גיבוי להסכם השלום שנחתם במארס 1979

בין מצרים לישראל. חשיבותה של הפתווא שכתב ג'אד אל-ח'ק, נעוצה בסמכותו הרבה כמלומד גדול בשריעה וכראש מוסד ההכשרה האסלאמי היוקרתי ביותר בעולם המוסלמי – אל-אזהר בקהיר, ומתוקף היותו המופתי הראשי של מצרים באותה עת. אולם בכהונתו הרמה של ג'אד אל-ח'ק טמונה גם חולשת השפעתו של המסמך שכתב: המופתים הרשמיים נתפסים בעיני הציבור כעושי-רצונו של השלטון בארצם – שופרם של השליטים, עושי-דברם הנאמנים – ופסקי ההלכה שלהם נחשבים פסקים "מטעם", ועל כן פסיקתם בסוגיות פוליטיות, תהא מלומדת ככל שתהא, אינה זוכה לתמיכה עממית רחבה. מה גם שג'אד אל-ח'ק עצמו, לאחר שסיים את כהונתו כמופתי ממשלתי וקודם למשרת ראש מוסד אל-אזהר (שאף היא משרה ממשלתית, אך היא מאפשרת עמדה עצמאית יותר) ועל רקע האינתיפאדה הראשונה (1987) והתעצמות הסכסוך הישראלי-פלסטיני, השמיע דעות אחרות. יחד עם זאת, הפתווא של ג'אד אל-ח'ק חשובה מהיותה מסמך ארוך, מקיף ומבוסס על מקורות הקראן והסנה (התורה שבעל-פה)³ ולא ניתן לבטלו במחיד אחת, מה עוד שבפולמוס בין גורמים רשמיים שאינם קיצוניים לבין גורמי האסלאם הרדיקלי, מציב המסמך אתגר למדני בפני הקיצוניים.

פתוא

קודם שנדון במידת השפעתן של פתוות, מן הראוי שנעמוד על מהותן. פתווא היא חוות-דעת הלכתית הנכתבת בידי מלומד הנקרא **מופתי**. חוות-דעתו של המופתי אינה פסק-הלכה בבחינת מסמך משפטי מחייב, ותוקפו נובע אך ורק ממעמדו ומסמכותו של הכותב. היא מורכבת משאלה המופנית אל המופתי ומתשובתו של פוסק ההלכה. **פתוות** הן כלי עיקרי לפיתוחו של המשפט המוסלמי ולהתאמתו לנסיבות המשתנות של החברה בהתאם לרוח הזמן והמקום, ומשום כך קובצו פסקי ההלכה לאוספים של מלומדים שונים. במאה ה-20 החלו המופתים לחבר **פתוות** פוליטיות (למשל **פתאוי מעאצרה**, קרי "**פתוות** בנות-זמננו" מאת השיח' ד"ר יוסף אל-קרדאווי)⁴. **פתוות** אלו משתלבות בשיח הפוליטי והאידיאולוגי בשאלות של מדיניות פנים וחוץ המעסיקות את העולם הערבי והמוסלמי. נוסף על תפקידה של **פתווא** לתת מענה לסוגיות משפטיות, היא לעתים גם כלי להפצת השקפות פוליטיות, להשגת השפעה פוליטית או לתעמולה.

הסמכות הדתית של המופתים והפופולאריות שלהם, מקנות לפתוות במקרים רבים השפעה על דעת הקהל בסוגיות העומדות על סדר היום הפוליטי. תרמה להתפתחות זו מהפכת תקשורת ההמונים שאפשרה הפצה המונית ומהירה של גילויי-דעת של מופתים בני-סמך. כיום ניתן למצוא מאות פסקי-הלכה חדשים המתפרסמים חדשות לבקרים בעשרות אתרי אינטרנט ומספקים "**פתווא** און-ליין". יש מופתים בולטים המנהלים אתרי-אינטרנט משל עצמם, וישנם גם אתרים כלליים יותר, בהם עובדים מופתים בתורנות או שמתקיימת בהם מועצת-מופתים המגבשת תשובות בשאלות בעלות חשיבות חברתית.

עוד בימי הביניים נוצרה הבחנה בין מופתים רשמיים הפועלים בשכר מטעם השלטון, לבין מופתים עצמאיים. הראשונים מאוגדים בהיררכיה לפי חלוקה למחוזות ולנפות, ובראשם מופתי ראשי. מובן שבסוגיות פוליטיות יצדדו המופתים הרשמיים של המדינה בדרך-כלל במדיניות השלטון, בעוד שאתגור המדיניות הרשמית ייעשה על-ידי מופתים עצמאיים. מופתים המשתייכים כיום לתנועות האסלאם הקנאי, מנפקים פסקי-הלכה הסותרים, ואפילו תוקפים, את המופתים הרשמיים. אלה האחרונים מכונים לעתים בלעג מִפְתוּ אֶל־סְלַאטִין – המופתים של השלטונות.⁵ יחד עם זאת, המופתים הרשמיים הם בדרך-כלל המלומדים הגדולים יותר, בוגרי לימודים גבוהים במוסד אל-אזהר שבקהיר או במוסדות יוקרתיים אחרים, ובעלי ניסיון משפטי רב יותר. מעטים ביותר הם המופתים העצמאיים המגיעים לרמת הידע של המופתים הרשמיים. מעמדם של המופתים הרשמיים משתנה ממדינה מוסלמית אחת לשנייה. בסוריה למשל, נחשב המופתי לנשלט על-ידי הנשיא. בלבנון, לעומת זאת, המופתי הוא בעל כוח פוליטי עצמאי וגם פסיקתו נחשבת עצמאית. במצרים קשור אמנם המופתי באינטרסים של השלטון, אולם חוות הדעת הארוכות והמלומדות שלו מעוררות שיח ציבורי בסוגיות עקרוניות. הציבור המצרי הרחב, ובעיקר אלה שאינם נמנים עם האחים המוסלמים, מעריך את פסק ההלכה של המופתי הראשי ומתייחס אליו לפי תוכנו, אף שהוא מזוהה עם השלטון.⁶

פתוא העוסקת בתחום הפוליטי, תפקידה לספק לגיטימציה למהלכי השלטון (מופתים רשמיים) או לשלול אותה ממנו (חכמי-דת מוסלמים הנמנים עם קבוצות-אופוזיציה). סביר שהשלטון יעודד את המופתים הרשמיים, שהם עובדי-מדינה, לתת פסקי-הלכה התואמים את מהלכיו הפוליטיים. מכאן ברור כי פתוא בתחום זה תלויה לעולם בהקשר פוליטי וכי כל פרשן יחפש וימצא את המקורות ההלכתיים שעליהם יבסס את דעתו, התומכת או המתנגדת למהלכי השלטון. אין שליט שלא יוכל להשיג בימינו פתוא שתיתן הכשר דתי למדיניותו, מחכמי ההלכה ששכרם משולם להם מקופת המדינה.

מבנה הספר

הספר פותח בהצגת הדוקטרינה הקלאסית של השריעה בענייני מלחמה ושולם, כרקע להבנת פסקי ההלכה שיובאו וינתחו לאחר מכן. הפרק השני מתאר את הפרקטיקה של חתימת-הסכמים עם לא-מוסלמים לאורך ההיסטוריה המוסלמית ואת המאמץ ההגותי המוסלמי לגשר בין מציאות היחסים הבינלאומיים בעידן המודרני לבין התיאוריה האסלאמית הקלאסית של יחסים עם עמים כופרים. הפרק השלישי מוקדש לדיון ב"הסכם הַדִּיבְיָה" – הסכם אי-לוחמה שעשה הנביא מִחַמַד עם אויביו – שבט קריש מִמְּכָה, בשנת 628. הסכם זה, שנעשה למשך עשר שנים, הוא למעשה האבטיפוס של הסכמים באסלאם בין מוסלמים ללא-מוסלמים. זהו התקדים שעליו מתבססים, והוא משמש סלע-מחלוקת בין פרשנים מוסלמים לגבי משמעויותיו, כמו גם לגבי הכללים שניתן להקיש ממנו ומן האירוע ההיסטורי שהביא לחתימתו, ולהשליכם על היחסים מול ישראל.

היות שמופתים חשובים שתמכו בחתימה על הסכם-שלום עם ישראל הסתמכו בין השאר על תקדים זה, התעורר ויכוח בין מומחים בתחומי האסלאם והמזרח התיכון בשאלה אם כוונתם של המשתמשים בו היא פנה. היו שסברו כי מדובר בתחבולה, קרי: בהסכם שקיימת מראש לגיטימציה להפרתו עוד בטרם יפקע תוקפו הרשמי, וזאת בשעת הכושר שתיקרה על דרכו של הצד המוסלמי. בפרק זה מנותחות העמדות השונות בסוגיה זו ובסופו מובאת המסקנה שההקשר הפוליטי הוא שצריך לשמש בסיס להכרעה בין שתי הגישות הפרשניות.

פרקים 4-9 מוקדשים לפתוות בסוגיית השלום עם ישראל, על-פי סדר כרונולוגי: הפתוות הראשונות (פרק 4) ניתנו בינואר 1956 בעיצומו של משבר סגירת מיצרי-טיראן לתנועה ימית לישראל; פרק 5 מביא את פסק ההלכה הקולקטיבי של חכמי מוסד אל-אזהר במצרים בתגובה ליוזמת השלום (הראשונה) של מזכיר המדינה האמריקני ויליאם רוג'רס, בסוף 1969. אחריו (בפרק 6) מובאת הפתווא שנתן המופתי הראשי של מצרים, ג'אד אל-ח'ק, שהוזכרה לעיל. לבד מתרגומה המלא לעברית, שנעשה כאן לראשונה, כולל פרק זה רקע היסטורי רחב וכן ניתוח הדברים. פרק 7 דן בוויכוח בין שניים מחשובי המלומדים בשריעה המוסלמית לגבי הסכמי-אוסלו שנחתמו בין ישראל לבין אש"פ. ויכוח זה ניטש בין מופתי סעודיה, עבד אל-עזיז אַבן-באז, לבין חכם הדת הפופולרי ד"ר יוסף אל-קרדאווי שמושב בקטר. פרק 8 עוסק באפשרות שתנועת חמאס תיאות להסכם הפסקת-אש עם ישראל, ומביא טיוטה של מסמך שנידונה בין מקורבי אסמאעיל הנייה לבין נציגים של האיחוד האירופי. לא מדובר אמנם בפסק-הלכה, אך מן המסמך הזה ניתן להבין מה יכולה להיות עמדת חמאס אם וכאשר תחזור ותעלה אפשרות דומה בעתיד, ומכאן חשיבותו. בפרק 9 מובא מאמר-עמדה שנכתב כמו פתווא על-ידי אחד מבכירי הדת בסעודיה, אשר עוסק במלחמת-לבנון השנייה ובעמדת חזבאללה כלפי ישראל.

פרק 10 חותם את הספר ומביא מקרה להשוואה: ההסכמים שחתם מנהיג אלג'יריה לשעבר, עבד אל-קאדר, עם הצרפתים בשנות ה-30 של המאה ה-19. עבד אל-קאדר היה אישיות אסלאמית דתית, והסכמים שחתם נתנו לצרפת לגיטימציה לשלוט ברצועת החוף של אלג'יריה חרף היותה טריטוריה מוסלמית שנכבשה על-ידי צרפת, שהיא גורם לא-מוסלמי.

למען קוראי השפה הערבית והמומחים בתחום שבוודאי יירצו לקרוא את המסמכים בשפת המקור, מובאות הפתוות בנספחים לפי סדר פרקי הספר. לנוחיותם של הקוראים סומנו מספרי העמודים במסמכים הארוכים. אשר לתרגום, בחרנו להשתמש בשפה-קריאה ככל האפשר תחת תרגום מילולי. אנו מקווים שהצלחנו להעביר שיח שחובר בידי בני תרבות אחת לקוראים בני תרבות אחרת, וזאת בלי לעוות יתר על המידה את המשמעות המקורית של הטקסטים הערביים.

אשר לפתיב העברי של מלים ערביות כמו מִפְתִּי, קְרָאן או מַחְמַד, נעניתי לדרישות הכתיב המלא, אך השתדלתי שכל מלה כזו תיכתב בהופעתה הראשונה בספר בְּכתיב חסר ובניקוד, ובהופעותיה הבאות בְּכתיב מלא, כמקובל בימינו.